

Анатолій Миколайович Колодій

Київський регіональний центр
Національна академія правових наук України,
Київ, Україна

Євген Сергійович Дурнов

Управління Департаменту персоналу МВС України
Київ, Україна

Володимир Михайлович Щербатюк

Кафедра історії держави та права
Національна академія внутрішніх справ
Київ, Україна

СУСПІЛЬНИЙ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Анотація. В умовах сучасного новітнього трансформаційного процесу в організації як регіональних, так і світових економічних зв'язків та відповідних соціальних відносин важливим є осмислення основних закономірностей право- і державотворення в країнах світу. Цьому сприяє дослідження державно-правового розвитку в окремих регіонах, зокрема й на теренах Стародавньої Індії, визначення характерних його особливостей, актуалізація нових напрямків дослідження проблеми з урахуванням сучасних наукових пошуків. Важливістю наукового осягнення цієї проблеми й обумовлена актуальність теми. Автори даного дослідження поставили за мету розкрити державний і суспільний лад та право Стародавньої Індії, врахувавши новітні здобутки науки, окреслити найбільш дискусійні питання теми. Для її досягнення підпорядковано розв'язання ряду дослідницьких завдань, в результаті чого визначено що: стан дослідження суспільного та державно-правового розвитку Стародавньої Індії потребує подальшого наукового осмислення; виникненню і еволюції Стародавньої Індії притаманні риси, характерні країнам східного (азійського) типу. Водночас староіндійська державність мала й певні особливості: попри домінування серед державних форм східної деспотії, простежується наявність на ранніх етапах державотворення республіканських форм правління, зокрема в тих регіонах, де тривалий час зберігалися міцні родові звичаї, на яких і сформувалися традиції примітивної плеємної демократії, що виціли в ранньокласових республіках «гани» і «сантхи»; варновий поділ суспільства Стародавньої Індії був визначальним у встановленні правового статусу людини. Він наклав свій відбиток на державно-правовий розвиток староіндійської держави, адже від приналежності людини до тієї чи іншої варни визначався обсяг її прав та обов'язків; у Стародавній Індії виділялося право власності, зобов'язальне, сімейне, спадкове, кримінальне право, пережитки первісного суспільства. Правовий ма-

теріал найбільш чітко викладений у Законах Ману, що стали одним з найвагоміших джерел права, на яке спиралося все індійське суспільство майже два тисячоліття

Ключові слова: *Стародавня Індія, державно-правовий та суспільний розвиток, право, держава, Закони Ману*

Anatoliy M. Kolodiy

*Kyiv Regional Center
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Yevhen S. Durnov

*Department of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Volodymyr M. Shcherbatiuk

*Department of History of State and Law of the
National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine*

SOCIAL AND STATE-LEGAL DEVELOPMENT OF THE ANCIENT INDIA

Abstract. *In conditions of the modern transformation process in organization of in regional and world economic and social relations it is important to comprehend the principal regularities of the state and law development in the countries of the world. This is contributed by the regional researches into the state and law development, in particular, in the territories of the Ancient India, defining its characteristic features, updating the new approaches to the research of the problem with account for the contemporary scientific studies. The relevance of the topic is stipulated by the importance of the scientific comprehension of the problem. The authors of the research set an objective to explore the political and social system and law of the Ancient India having considered the newest scientific findings, outline the most disputable topical issues. As a result of fulfilment of a range of research tasks dedicated to the achievement of the objective: it has been identified that social and state-legal development of the Ancient India requires further scientific comprehension, formation and evolution of the Ancient India has peculiarities characteristic for the Asian countries. At the same time the ancient Indian political system had certain specific features: notwithstanding the dominance of Oriental despotism the existence of republican form of government at early stages of the state creation is traced, especially in the areas where the strong clan customs survived and made the basis for the elementary tribal democracy traditions that remained alive in early class republics of «ghani» and «santhi»; caste division of the ancient Indian society was determinative for attributing of the legal status to a person. It has influenced the state-legal development of the ancient Indian state because the people's rights and duties depended on their belonging to a certain caste; there were laws on*

property rights, contact law, family law, inheritance law, criminal law, vestige of primitive society. The rules of law are best defined in Dharma Shashtra of Manu, considered to be one of the most important legal sources that all the Indian society be predicated on for more than two centuries

Keywords: *the Ancient India, state-legal and social development, law, state, Dharma Shashtra of Manu*

ВСТУП

Науковці дійшли висновку, що територія Стародавньої Індії була одним із центрів антропогенезу на Землі [1, с. 305, 328]. Адже люди тут проживали із глибокої давнини. Вважають, що корінне населення територій Індії, яке включало представників усіх чотирьох рас і спілкувалося майже 900 мовами та діалектами мало загальну назву дравіди. Вченими до кінця не з'ясовано їх походження, проте радянський індолог М. Андронов підтримував гіпотезу, яка ґрунтувалась на мовних джерелах, про спорідненість дравідійських мов з угро-фінськими та урало-алтайськими мовами [2, с. 99–101]. Проведені на залишках давніх міст Мохенджо-Даро і Хараппі археологічні розкопки дають підстави вважати, що у III – II тис. до н. е. у долині Інду виникає і розвивається культура Мохенджо-Даро і Хараппі, де вже існували державна влада і майнова диференціація тогочасного суспільства. Два найбільших міста Мохенджо-Даро і Хараппі вважають столицями однойменних давніх політичних об'єднань. Дослідження процесів державно-правового творення на теренах Стародавньої Індії, визначення характерних особливостей, притаманних цьому регіону та актуалізація нових напрямків дослідження теми з урахуванням сучасних новітніх наукових пошуків, сприяє осмисленню основних закономірностей право- і державотворення в країнах світу в цілому. Важливістю наукового осягнення цієї проблеми й обумовлена *актуальність теми*.

Дослідження має *практичне значення*, адже здійснені автором узагальнення можуть використовуватись для поглибленого вивчення даної теми або суміжних тем, пов'язаних з державним та суспільно-правовим розвитком Стародавньої Індії, історії країни в цілому.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розкрити державний і суспільний лад, право Стародавньої Індії, врахувавши новітні досягнення сучасної науки, окреслити найбільш дискусійні питання теми.

Досягненню мети підпорядковано розв'язання таких *дослідницьких завдань*: визначити стан дослідження проблеми; простежити особливості виникнення, становлення та розвитку державності у Стародавній Індії; визначити варновий поділ староіндійського суспільства як чинник, що був визначальним у правовому статусі людини в суспільстві та показати його вплив на державно-правовий розвиток Стародавньої Індії; акцентувати увагу на особливостях розвитку давньоіндійського права.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, всебічності, системності та ін. У роботі використано загальнонаукові, спеціальні та власно-правові методи: діалектичний, герменевтичний, порівняльний, хронологічний, історичний, типологізації, а також формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші методи. Вони сприяли детальному та об'єктивному аналізу явищ і фактів державно-правової дійсності. У дослідженні залучались методи історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел, що дало змогу узагальнити усталені та новітні погляди науковців про державно-правовий розвиток Стародавньої Індії, визначити стан дослідження проблеми.

Так, погодимось з утвердженою в історіографії думкою, що історія Індії, а відтак і її державно-правовий та суспільний розвиток, досліджена найменше у порівнянні з іншими старосхідними цивілізаціями [3, с. 374]. Пояснюється це тим, що джерела, на основі яких відбувається реконструкція подій та державно-правових і суспільних процесів Індії, не дають надійної історичної інформації. Однак уже перші археологічні дослідження руїн Мохенджо-Даро й Хараппи, Калібангана, Лотхала та інших стародавніх міських центрів спонукали науковців до думки щодо існування давніх місцевих цивілізацій.

Індологія в Україні разом з усією досить розвинутою в 20–30-х роках ХХ ст. школою сходознавства, де вона представляла один із її напрямів і бере витoki з ХІХ ст., припинила свій розвиток з поширенням репресій серед науковців та утвердженням в українському суспільстві тоталітарного сталінського режиму. Останній призив до закриття 1930 р. Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (керівник – «батько української індології» П. Г. Ріттер [4, с. 11]), яка на той час нараховувала 193 дійсних членів, а 1934 р. – всіх сходознавчих установ УРСР. Подальше насадження марксистсько-ленінської методології з її партійно-класовими підходами призвело до домінування в науці політичних пристрастей [5, с. 309]. Яскравим прикладом стала Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. [6, с. 309], згідно якої для радянських вчених зазначений вище документ ставав «... бойовою більшовицькою програмою боротьби за рішучий підйом і підвищену якість всієї ідеологічної роботи» [7, арк. 54].

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Дослідження пам'яток матеріальної культури в сукупності з вивченням стародавніх індійських писемних пам'яток, повідомлень іноземців про Індію й ретельний аналіз традицій, які дійшли до нашого часу дають науковцям підстави твердити про те, що землеробство, як важливий вид господарювання, наявність різноманітного ремісничого виробництва, розвиненої торгівлі та майнове розшарування сприяли появі стародавніх індійських цивілізацій. Такої думки дотримуються

сучасні вітчизняні науковці, які в тій чи іншій мірі розглядають Індію в контексті загальної історії держави та права і в цьому контексті репрезентували певні висновки у своїх працях: Л. М. Бостан, С. К. Бостан, С. І. Власенко, В. П. Глинаний, В. Д. Гончаренко, А. В. Грубінко, М. М. Гуренко, О. М. Джужа, П. П. Захарченко, В. С. Калиновський, О. В. Кузьминець, В. В. Ластовський, О. В. Липитчук, Л. М. Маймескулов, В. С. Макачук, М. М. Нагорняк, В. І. Орленко, В. В. Россіхін, Д. А. Тихоненков, Б. Й. Тищик, Т. А. Третьякова, Г. І. Трофанчук, Н. М. Хома, О. О. Шевченко та ін. Узагальнення означеної теми наведені у новітньому виданні з історії держави і права зарубіжних країн за редакцією професора Харківського університету внутрішніх справ О. М. Бандурки [8, с. 78–86] та ін. Окремі аспекти право- і державотворення Індії, її державно-правовий та суспільний розвиток у цивілізаційному вимірі тощо присвячені окремі праці І. А. Логвиненка та Є. С. Логвиненко [9], В. Джуган [10], А. Чернявського [11], сучасних вітчизняних індологів – О. А. Борділовської [12; 13], О. І. Лукаш [14], С. І. Наливайка [4] та ін. Нині в Україні успішно розвивається такий важливий напрям індології, як дослідження і викладання мови гінді, очевидними є успіхи українських фахівців у дослідженні та вивченні індійського художнього мистецтва і перлин індійської середньовічної архітектури, активізувалось вивчення історії, філософії, релігії Індії [15, с. 7] тощо. Незважаючи на це, є очевидним, що суспільний та державно-правовий розвиток Стародавньої Індії потребує глибшого дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ І ОБГОВОРЕННЯ

В історіографії Стародавнього Сходу виокремлено такі особливості виникнення та державно-правового розвитку країн східного (азійського) типу: 1) основу економічних відносин становила державна форма власності; 2) другорядного характеру набула приватна власність; 3) державна влада була монархічною і мала теократичний або деспотичний характер; 4) наявність апарату численних чиновників; 5) сакралізація влади монарха [16, с. 13, 14].

Означені характеристики стосуються й державно-правового розвитку Стародавньої Індії. Однак можемо говорити й про особливі риси староіндійського державотворення. Так, нині для науковців є підстави твердити, що в Стародавній Індії, де тривалий час зберігалися міцні родові традиції, зокрема в лісовій, важкодоступній місцевості існували ранньокласові республіки. Це так звані «гани» і «сантхи». В цілому, форма влади, основана на демократичних засадах, для Стародавньої Індії, як і для країн Стародавнього Сходу мала унікальний характер. Посада глави держави в гані була виборною і змінною, фактично він здійснював виконавчу владу. Будь які накази (укази) та інші розпорядження видавалися головою виконавчої влади тільки від імені гани. Найбільш важливі питання вирішувалися в раді кшатрійв-раджей, куди входили вожді знатних родин цієї варни. Склад ради досягав 500 чоловік. Обраний правитель республіки залежав від да-

ного органу. Джерела вказують на існування народних зборів, сходи всіх вільних громадян перших трьох варн, де також розглядалися державні справи. У тих ганах, де влада зосереджувалася у народних зборів, форма держави являла собою, умовно, «унітарну демократичну республіку», там, де влада належала раді, – «унітарну аристократичну республіку» [17, с. 49, 50].

Таким чином, є очевидним, що навіть для самих ранніх державних форм характерна певна різноманітність. Республіканські ж форми правління для Стародавньої Індії, як і для Стародавнього Сходу були, скоріше за все, виключення з правила, адже домінуючою серед державних форм була східна деспотія, що являла собою централізовану імперію з деспотичним державним режимом і монархічною формою правління. Традиції примітивної плеємінної демократії, які зберегли на певному етапі означені вище республіки, виявилися життєздатними для маленьких державних утворень. У кінцевому результаті вони поступилися місцем монархічним формам правління.

В цілому державотворчий процес в Стародавній Індії включав такі періоди: 1) індський (харапський, доведійський) (приблизно XXVI–XVIII ст. до н. е.); 2) ведійський (XIII–VII ст. до н. е.); 3) буддійський (VI–III ст. до н. е.); 4) класичний (II ст. до н. е. – V ст. н. е.). Староіндійська держава мала чіткий поділ населення на вільне та невільне, а також поділ на чотири варни (брахмани, кшатрії, вайші, шудри), залежно від якої визначався обсяг прав та обов'язків. Проте, як уже доведено науковцями, найнебезпечніше становище займали чандали і парії (позаварнові), які вважалися покидьками суспільства і виконували найбрудніші, принизливі роботи. Вони жили за межею поселення чи міста [10, с. 145]. Водночас у Стародавній Індії існував інститут рабства, джерелом якого були полонені, злочинці та боржники.

Існування давніх індійських цивілізацій наштовхує сучасних науковців до перегляду концепції про створення староіндійської культури чужинцями – аріями [3, с. 374]. Зокрема, Хараппська цивілізація, що датується періодом 2500 (2300) – 1800 (1700) рр. до н. е., займала територію понад 1100 км з півночі на південь та понад 1600 км із заходу на схід. Цегляне будівництво, широкі вулиці і триповерхові будівлі та навіть водопровід і каналізація – і усе це за дві тисячі років до н. е. У найбільших містах, які були адміністративними та ремісничими центрами, проживало до 100 тис. осіб, що свідчить про налагоджену систему торгівлі й обміну товарами [18, с. 24].

У XVIII–XVII ст. до н. е. під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників Хараппа переживала період занепаду. Це пов'язують, у першу чергу, з приходом у середині II тис. до н. е. арійських племен, кліматичними катаклізмами. Водночас, висуваючи багато причин загибелі Мохенджо-Даро – одного із центрів незвичайно розвиненої означеної цивілізації, окремі дослідники стверджують про кривавий кінець мешканців міста і звинувачують в цьому аріїв, інші відкидають їх причетність до трагічних подій, ще інші доходять сенсаційних заяв про знищення міста від вибуху значної руйнівної сили [19, с. 102].

На рубежі II тис. до н. е. із середньоазіатських степів у північну частину Індії вперше вторглися світлошкірі племена аріїв, економічний і культурний розвиток яких був значно нижчим за місцевий. Припускають, що вони склали союз дев'яти племен, очолюваних правителями – раджами. Провідну роль відіграло плем'я бхаратів. Вождь союзу племен називався магадджа. У I тис. н. е. арії вторглися в південну Індію. Дравідійське населення було частково знищене, частково витіснене у малопридатні для проживання регіони, частково асимільоване з чужинцями або обернене на рабів і слуг.

Період із середини II тис. до н. е. до першої половини I тис. до н. е. одержав в історії назву ведичного, відзначений утворенням тут класового суспільства і держав. У ведійських творах та епосі згадується велике число древніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Поступово з числа держав в означеній місцевості першорядного значення набула Магадха. Її столицею було місто Раджагріха. За магадхського царя Удаїна (461–445 рр. до н. е.) столицею держави стала Паталіпутра (сучасна Патна). Згодом на магадхському престолі утвердилася династія Нандів [18, с. 24]. Держава, що була ними створена, заклала підґрунтя для виникнення великої імперії Маур'їв, засновник якої Чандрагупта Маур'я скинув династію Нандів і до самої смерті здійснював походи для розширення її кордонів. Найвищої могутності імперія досягла в IV–III ст. до н. е. Онук Чандрагупта Маур'я – третій імператор Ашока ще більше розширив свої володіння, окупувавши майже весь Індостан, за винятком півдня Індії. Тому імперія Маур'їв була конгломератом племен і народів, що стояли на різних ступенях розвитку. Незважаючи на це, в епоху Маур'їв були закладені основи багатьох державних інститутів, які розвивалися й надалі, сформована сильна армія та міцний апарат управління. Однак Маур'ям не вдалося зберегти єдність держави. У II ст. до н. е. імперія розпалася на численні державні об'єднання.

Вчені переконують, що внаслідок арійських завоювань між завойовниками і підкореними склалися відносини, що згодом призвели до поділу суспільства на касти (точніше на варни). Назва «варна», очевидно, була запроваджена за доби арійського завоювання Індії, за час якого встановилось різке розмежування між завойовниками – першими трьома варнами і шудрами (корінне населення): брахмани (жерці, священнослужителі), кшатрії (воїни, правителі), вайш'ї (землероби, ремісники) та шудри (слуги, прислуга, збіднілі верстви населення). Спочатку відмінності між варнами, особливо між першими трьома, не були надто виразними, але згодом вони все більше поглиблювались. Поділ населення на групи освячувався релігією і закріплювався правом. Заборонялися шлюби між представниками різних варн, а порушення цього табу призводило до того, що такі особи і їхні діти ставали чандалами – людьми поза суспільством, які позбавлялися прав, майна, будь-якого соціального чи правового захисту [20, с. 33, 34]. Найнижче становище займали потомки дравідів, так звані парії, вважалося, що навіть дотик до них оскверняє. Їм не дозволялося жити в поселенні, користуватися новим або

цілим посудом тощо. Раби перебували поза кастовим станом. Їх використовували як слуг. Проте вони могли звільнитися від рабства. Саме рабство не набуло в Індії поширення і мало патріархальний характер. Арії, що потрапляли в боргову кабалу, вважалися рабами лише тимчасово [18, с. 25]. Джерелом рабства був полон, народження від раба і рабині, перетворення у рабів вільних за борги і злочини. Раби-землероби жили громадами та мали свої сім'ї. Кшатрії не втручалися у їх повсякденне господарське життя і забирали лише частину виробленого ними продукту. Водночас у великих маєтках працювали не стільки раби, скільки здебільшого наймити-кармкари.

Таким чином, варновий поділ суспільства Стародавньої Індії був визначальним у встановленні правового статусу людини. Цим соціальна структура Індії відрізнялася від суспільного устрою інших стародавніх східних держав, у яких в основі поділу людей був соціально-економічний стан країни.

Варновий поділ наклав свій вплив на державно-правовий розвиток стародавньої Індії, адже залежно від приналежності людини до тієї чи іншої варни визначався обсяг її прав та обов'язків. Так, привілейовані варни посідали панівне становище у політичному житті держави. Зокрема, брахмани не займалися фізичною працею. Світські правителі (раджі) були змушені ділити з ними політичну владу і не могли без погодження з брахманами приймати жодного важливого рішення з питань державного життя. Вони не могли самочинно видавати закони, оскільки законодавчою ініціативою володіли брахманські школи. Закони отримували релігійне освячення, після чого впроваджувалися в життя. Світський правитель лише стежив за їх дотриманням і виконанням. Брахмани мали монополію на тлумачення законів, давали поради іншим людям щодо їх дотримання та застосування.

Форма правління Стародавньої Індії була монархічною, однак вона не мала деспотичних ознак, притаманних іншим стародавнім східним країнам. На чолі держави стояв цар (раджа, магараджа), який управляв з участю і під наглядом брахманів. Цар походив із кшатріїв, його влада обожнювалася, а будь-який спротив царській волі карався мученицькою смертю. Закони Ману надавали правителям право розпоряджатися життям і смертю своїх підданих. Водночас робилося застереження: «Цар, який нерозумністю безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни та життя» (гл. VII, ст. 3) [21, с. 34].

В управлінні державою цар опирався на три відомства (фінансове, військове та загальнодержавні роботи). Верхівка світської знаті та найвищі урядовці утворювали мант-рипарішад – дорадний орган при правителі. До складу управлінського апарату входили також радники царя та виконавці його доручень. Військова рада із 20 осіб, поділена на шість колегій, відала питаннями управління державою, оборони і безпеки країни, війни і миру та організації грабіжницьких походів. Перед прийняттям остаточного рішення цар обов'язково радився з одним із своїх міністрів – вченим брахманом [17, с. 44].

Країна поділялася на провінції, очолювані представниками царської влади. На чолі міст стояли управителі, при яких діяла міська рада із 30 осіб. В основі управління на місцях знаходилася архаїчна десяткова система, притаманна державам з переважно кочовим складом населення: сільські райони поділялися за кількістю господарств на десятки, сотні і тисячі на чолі із десятським, сотським і тисяцьким. Села очолювали старости, до обов'язків яких входило управління життям поселення, збирання податків, боротьба зі злочинністю [20, с. 35]. У містах також існувала чітка система управління. Для кожного міста призначався головний керуючий всіма справами. Крім того, в містах були міські ради. В Індії діяльність всіх органів управління контролювалася спеціальними чиновниками на чолі з особливим міністром. У кожне місто і сільський округ призначався контролер, який повинен був спостерігати за діями всіх посадових осіб на місцях [17, с. 44].

У Стародавній Індії виділялося право власності, зобов'язальне, сімейне, спадкове, кримінальне, пережитки первісного суспільства (принцип таліону, ордалії). Їх основними рисами, як і в інших країнах Стародавнього Сходу були: кастово-становий характер, дискретичність, традиційність, консерватизм, казуїстичність, незавершеність, формалізм.

З найдавніших часів основним джерелом права Стародавньої Індії був правовий звичай. Із становленням держави дедалі більшого значення набувають закони, творцями яких були правителі держави та брахмани. В Індії є розповсюдженим тісне поєднання права з релігією. Релігія зобов'язувала всіх дотримуватися певних правил поведінки – дхарм. Для кожної варни були притаманні свої дхарми, зібрані у дхармашастрах – книгах про правильну поведінку.

Збірники дхарм, які містили положення релігійного, морального та правового характеру, були досить популярними, їх стали називати законами, в результаті чого виникли закони Гаутама, Нарада, Дхамашастра, Артхашастри. Але найвідомішим збірником законів, джерелом стародавньоіндійської політико-правової думки були Закони Ману¹, які з'явилися між II ст. до н. е. і II ст. н. е., в добу гострої боротьби між брахманізмом і буддизмом. Останній вже перетворювався на державну релігію, а брахманське вчення залишалось домінуючим у людській свідомості і традиціях. Тому на формування індійського права значний вплив мали релігійні уявлення. Водночас слід враховувати, що на теренах Стародавньої Індії зароджується і поступово еволюціонує регіональне міжнародне право. Яскравим прикладом цього є поява найперших елементів його взаємодії з іншими регіональними міжнародно-правовими системами [11, с. 164].

Закони Ману майже два тисячоліття були діючим збірником норм і правил поведінки. Проте на час їх створення в Індії існувало право власності, всі добре розуміли різницю між власністю та володінням, особливо охоронялася приватна власність [22, с. 63]. Однак саме в Законах Ману правовий матеріал був система-

¹ В індуїзмі Ману – це перша людина і перший правитель Землі, який врятував людство від всесвітнього потопу. Був абсолютно чесним, людиною з обітницею говорити правду.

тизований і викладений у компактній формі, а релігійно-міфологічні сюжети займають небагато місця. Збірник складається із 12 розділів і містить 2685 віршованих повчань, норм і правил. Значна кількість правових норм має форму афоризму. Оспівується могутність брахманів, їх возвеличення над іншими варнами. Соціальний консерватизм виявляється у презирливому ставленні до шудр і жорстокості покарань щодо них. Обоожнюється царська влада. Під загрозою всіляких земних і небесних покарань Закони Ману закликають зберігати непорушність існуючого суспільного ладу.

Основним видом власності за цими законами у державі була земля. Однак право власності на землю ніби розчленовано. Земля одночасно належить державі (верховна власність), общині (опосередковуюча власність) і приватникові (внутрішньообщинна чи позаобщинна власність). Водночас община намагалася обмежити приватне землеволодіння. Правомірними способами набуття нерухомої власності є спадщина, купівля, одержання дарунку та набула давність. Так якщо власник впродовж 10 років не заявляв про право на свою власність, коли хтось нею користувався, то право отримати її назад втрачалося. Тому серед науковців питання про те, чи перебувала земля та інша нерухомість у власності чи лише у користуванні особи, залишається дискусійним. Рухоме майно знаходилося переважно у приватній власності. Набуття рухомої власності, крім названих випадків, можливе було також через знахідку, здобич, позичку під відсотки, за виконання роботи [23, с. 55].

Закони Ману регулюють інститут договору. Недійсною вважалася угода, укладена з нетверезим, малолітнім, маразматиком, душевно-хворим або із застосуванням насильства і обману. Договір неодмінно мав укладатися у присутності свідків. Твердо встановлюється непорушність і спадковість боргових зобов'язань, регламентується договір з найму вільних робітників, розглядаються договори оренди, купівлі-продажу, дарування та ін. [24, с. 28].

Шлюбно-сімейні правовідносини мали як правове, так і обрядово-релігійне підґрунтя. Дівчинку зазвичай ще дитиною віддавали заміж її батьки. У такому випадку вона не могла обирати чоловіка. Однак, коли батьки не спромоглися або не захотіли підшукати їй пару, вона була вільною у виборі своєї подружньої половини. Ідеальним вважався шлюб, коли жінка була втричі молодшою за чоловіка. Так дівчата могли вступати в шлюб з восьми років, а чоловіки – з 24 років. Закони Ману освячували ранні шлюби і багатодітність. Стародавньоіндійські тексти вказують на вісім способів укладення шлюбу: найбагатороднішим вважався шлюб, коли дочка віддавалася заміж з посагом та за власної згоди; найганебнішим – внаслідок викрадення або зґвалтування [20, с. 45, 46]. Водночас передача батьком нареченої жениху давала останньому владу над дружиною. Дружина не мала повної правоздатності, її майно передавалось чоловікові, який мав турбуватись про її прожиток і захист. Шлюб можна було розірвати у випадку безпліддя подружжя, подружньої зради, соромної поведінки, лайливості дружини та ін. Брахманам дозволялося мати чотири дружини, де за гаремом доглядали не

євнухи, а жінки чи чоловіки похилого віку. У такому випадку старшою призначалася дружина із вищої варни. За стародавніх часів залежність дружини від чоловіка набула особливої форми, зокрема у традиції саті – самоспалення вдови на поховальному багатті її чоловіка.

Після смерті батька майно успадковували лише сини, дочки позбавлялися спадщини. Сини ділили спадщину порівну, проте найстарший успадковував додаткову частку в розмірі п'яти відсотків. Водночас брати мали виділити сестрам як посаг по четвертій частині свого майна. Спадкування здійснювалося лише за законом. Земля не підлягала успадкуванню.

Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань. Норми кримінального права пройняті соціально-правовою нерівністю, яка ґрунтувалась на кастовому поділі суспільства. Однак факт, що розрізнялися навмисні злочини і скоєні з необережності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть і необхідна оборона, свідчить про високий рівень розвитку правової думки, правової свідомості і суддівської практики. До основних видів злочинів, належали: злочини проти релігії, державні, проти особи, сім'ї, моралі, майнові злочини.

Метою покарання було залякування, відшкодування заподіяних збитків та відплата за скоєне. До основних видів покарань належала смертна кара (проста і кваліфікована), калічницькі та тілесні покарання, вигнання, штрафи, конфіскація майна. Смертна кара для брахмана не застосовувалася, не підлягав він і катуванню, але на його лобі ставилося клеймо осудного (украє – клеймо у вигляді собаки, вбив – безголове тіло та ін.), що робило брахмана ізгоем, позбавляло будь-якого спілкування [9, с. 127].

Суд не був відділений від адміністрації, а найвищим судом був цар з брахманами. Суд і процес зазвичай проходили колегіально. Основним доказом вини були свідчення очевидців. Свідками виступали рівні: жінки щодо жінок, чесні шудри – щодо шудр і т. д. Заборонялося свідчити зацікавленим особам. У разі, якщо свідки належали до різних каст, перевага надавалася свідченням брахмана. Показання свідків вважалися надійними, якщо вони супроводжувалися клятвою. У ній передбачалося покарання тому, хто її давав у випадку, якщо вона виявиться помилковою. У сумнівних випадках Закони Ману вимагали наявності речових доказів. Існували й ордалії – випробування вогнем, водою та ін.

Без перебільшення можемо говорити, що майже два тисячоліття індійське суспільство спиралося на Закони Ману – одне з найвагоміших джерел права, яке містило чітко викладений у компактній формі правовий матеріал.

ВИСНОВКИ

Отже, з вище викладеного можемо сформулювати наступні узагальнюючі положення:

– стан дослідження суспільного та державно-правового розвитку Стародавньої Індії потребує подальшого наукового осмислення;

– виникненню і еволюції Стародавньої Індії притаманні свої особливості, характерні країнам східного (азійського) типу. Водночас староіндійська державність мала й певні особливості. Це наявність республіканських форм правління, зокрема в тих регіонах, де тривалий час зберігалися міцні родові звичаї на яких й сформувались традиції примітивної племінної демократії, які збереглися в ранньокласових республіках «гани» і «сантхи», що було, скоріше за все, виключення з правила, адже домінуючою серед державних форм була східна деспотія;

– варновий поділ суспільства Стародавньої Індії був визначальним у встановленні правового статусу людини. Цим соціальна структура Індії відрізнялася від суспільного устрою інших стародавніх східних держав, у яких в основі поділу людей був соціально-економічний чинник. Варновий поділ наклав свій вплив на державно-правовий розвиток староіндійської держави, адже залежно від приналежності людини до тієї чи іншої варни визначався й обсяг її прав та обов'язків;

– у Стародавній Індії виділялося право власності, зобов'язальне, сімейне, спадкове, кримінальне право, пережитки первісного суспільства. Із джерел права одним з найвагоміших стали Закони Ману, на які спиралося все індійське суспільство майже два тисячоліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Огінова І. О. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі) : підручник. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011.
- [2] Андронов М. С. Внешние связи дравидийских языков. *Дравидийские языки*. Москва : Наука, 1965. С. 99–101.
- [3] Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу : підручник. Київ : Либідь, 2022.
- [4] Наливайко С. Батько української індології. *Зарубіжна література*. 1997. № 11(27). С. 11–12.
- [5] Щербатюк В. М., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії: зб. наук. праць*. 2020. № 51. С. 304–325. doi.: 10.20535/2307–5244.51.2020.220193
- [6] Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР : постанова ЦК КП(б)У. *Історія української культури: збірник матеріалів і документів* / упоряд. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. Київ, 2000. С. 397–405.
- [7] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 744. Арк. 54, 84.
- [8] Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головки, І. А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
- [9] Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Тілесні покарання в Стародавній Індії: історико-правовий аналіз. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 125–127.
- [10] Джуган В. О. Особливості державно-правового розвитку Стародавньої Індії. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Кон-*

- ституції України) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 т. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 144–146.
- [11] Чернявський А. Зародження міжнародного права у Стародавній Індії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 6. С. 163–166.
- [12] Борділовська О. А. До початків імперії Харші. *Сходознавство*. 1999. № 6. С. 33–46.
- [13] Борділовська О. А. Соціальна стратифікація індуїстсько-буддійської імперії Харші. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 26–34.
- [14] Лукаш О. І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації. *Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)* : зб. наук. праць. 2015. С. 51–60.
- [15] Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті) : зб. наук. праць / відп. наук. ред. О. І. Лукаш ; НАН України ; Всеукраїнська асоціація індологів ; Посольство Республіки Індія в Україні. Київ, 2018. 356 с.
- [16] Орлова О. О., Талдикін О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Історія держави та права зарубіжних країн». Дніпро, 2016. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1116/5.1.pdf>
- [17] Бостан Л. М. (2008). Історія держави і права зарубіжних країн. 2-ге вид., перероб., доп. Київ : Вид-во «Центр учбової літератури».
- [18] Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 8-е, допов. Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015.
- [19] Мозговий І. П. Палеоконтакт: міфи чи реальність : монографія. Суми : Сумський держ. університет, 2017.
- [20] Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006.
- [21] Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) : навч. посібник. Київ, 2012.
- [22] Коритко Л. Я., Джухан В. О. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. Одеса : Вид. дім «Гельветика».
- [23] Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), Ю. В. Сокур (відп. секр.), Є. С. Дурнов, О. А. Житков, Ю. В. Кривицький та ін. ; за ред. В. М. Щербатюка. Київ : Вид-во «Фенікс», 2021. 536 с.
- [24] Ластовський В. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Київ : Вид. центр КНУКиМ, 2017.

REFERENCES

- [1] Ohinova, I. O. (2011). *The theory of evolution (systematic life development on the Earth): tutorial*. Dnipropetrovsk: Publishing House of DNU.
- [2] Andronov, M. C. (1965). External relations of Dravidian languages // *Dravidian languages*. Moscow: Nauka, 99–101.
- [3] Kryzhanivskiy, O. P. (2002). *The history of the Ancient Orient: tutorial*. Kyiv: Lybid.
- [4] Nalyvaiko, S. (1997). The Father of the Ukrainian Indology. *Foreign literature*, 11(27), 11–12.
- [5] Shcherbatiuk, V. M., & Durnov, Ye. S., Sokur, Yu. V. (2020). The state-legal development of the Ancient Egypt: modern national historiography. *Pages of History. Collection of scientific works*, 51, 304–325.

- [6] Resolution «On political mistakes and unsatisfactory work of the Institute of History of Ukraine of the Academy of sciences of URSR. *History of Ukrainian culture: Collection of materials and documents* / compiled by B. I. Bilyk, Yu. A. Horban, Ya. S. Kalakura and other. Kyiv, 2000, 397–405.
- [7] The Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU). Fund. 1. Description. 70. Case. 744. Pages 54, 84.
- [8] *History of state and law of foreign countries: tutorial* / Bandurka, O. M., Holovko, O. M., Lohvynenko, I. A. and oth.; edited by Bandurka, O. M.; 2-nd ed., amended and updated. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs (KNUIA), 2021.
- [9] Lohvynenko, Ye. S., & Lohvynenko, I. A. (2019). Corporal punishment in the Ancient India: historical-legal analysis. *Human rights advocacy of the state: theoretical-methodological and historical-legal problems: abstracts of the reports of the participants of the international scientific conference. (Kharkiv, 17 May 2019)*. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs (KNUIA), 125–127.
- [10] Dzhuhan, V. O. (2021). Features of the state and legal development of the Ancient India. *Science and social life of Ukraine in the era of global challenges of the mankind in the digital age (on the occasion of the 30th anniversary of Ukraine's independence and the 25th anniversary of the adoption of the Constitution of Ukraine): in 2 volumes.: materials of the International. scientific-practical conference. (Odesa, 21 May 2021)*. Odesa: Publishing House «Helvetica». V. 1, 144–146.
- [11] Chernyavskiy, A. (2012). The origin of the international law in the Ancient India. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 6, 163–166.
- [12] Bordilovska, O. A. (1999). Before the Harshi Empire. *Orientalism*, 6, 33–46.
- [13] Bordilovska, O. A. (2003). Social stratification of the Hindu-Buddhist Harshi empire. *Oriental World*, 4, 26–34.
- [14] Lukash, O. I. (2015). «Unity in diversity» as the main feature of the development of the Indian civilization. *Civilizational factors of the universe: sources of origin, potential for interaction and dimensions of constructivism (Asian and African countries): Collection of scientific works*, 51–60.
- [15] *Indology in Ukraine (All-Ukrainian conferences of Indologists: abstracts, reports, speeches, articles): collection of scientific works* (2018). resp. Science. ed. Lukash, O. I.; NAS of Ukraine; All-Ukrainian Association of Indologists; Embassy of the Republic of India in Ukraine. Kyiv.
- [16] Orlova, O. O., & Taldykin, O. V. (2016). *Synopsis of lectures on the subject «History of State and Law of Foreign Countries»*. Dnipro. Retrieved from <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1116/5.1.pdf>
- [17] Bostan, L. M. (2008). *History of the state and law of foreign countries* / 2nd ed. amended and updated, Kyiv: Publishing House «Centre for Educational Literature».
- [18] Makarchuk, V. S. (2015). *General history of the state and law of foreign countries: tutorial* / ed. 8, amended, Kyiv: Attica; Kharkiv: Pravo.
- [19] Mozghovyi, I. P. (2017). *Paleocontact: myths or reality: a monograph*. Sumy: Sumy state university.
- [20] Trofanchuk, H. I. (2006). *History of the state and law of foreign countries: tutorials: monograph*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [21] Kuzmynets, O. V., Durnov, Ye. S., & Sokur, Yu. V. (2012). *History of the state and law of foreign countries (schemes, comments, terminology dictionary)*. Tutorial. Kyiv.

- [22] Korytko, L. Ya., & Dzhuhan, V. O. (2021). The main features of the law of the Ancient India and China. *Scientific works of the National University «Odessa Law Academy»*. V. 28. Odesa: Publishing House «Helvetica».
- [23] *History of the state and law of foreign countries. Course of lectures* / Shcherbatiuk, V. M. (supervising author), Sokur, Yu. V. (responsible secretary), Durnov, Ye. S., Zhytkov, O. A., Kryvytskyi, Yu. V. and others; edited by Shcherbatiuk, V. M. Kyiv: Publishing House «Feniks», 2021.
- [24] Lastovskyi, V. V. (2017). *History of the state and law of foreign countries: tutorial*. Kyiv: Publishing centre KNUKiM.

Анатолій Миколайович Колодій

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Головний науковий співробітник

Київського регіонального центру

Національна академія правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Євген Сергійович Дурнов

Доктор юридичних наук, професор

Заступник начальника управління Департаменту персоналу МВС України

Київ, Україна

Володимир Михайлович Щербатюк

Доктор історичних наук, професор

Професор кафедри історії держави та права

Національна академія внутрішніх справ

03035, пл. Соломянська, 1, Київ, Україна

Anatoliy M. Kolodiy

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences Ukraine

Senior researcher Kyiv Regional Center of the

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Yevhen S. Durnov

Doctor of Law, Professor,

Deputy Head of the Personnel Department

Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Kyiv, Ukraine

Volodymyr M. Shcherbatiuk

Doctor of Historical Sciences, professor

Professor of the Department of History of State and Law

National Academy of Internal Affairs

03035, 1 Solomyanska Sq., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Колодій А. М., Дурнов Є. С., Щербатюк В. М. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавньої Індії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 4. С. 37–52.

Suggested Citation: Kolodiy, A. M., Durnov, Ye.S., & Shcherbatiuk, V. M. (2022). Social and State-Legal Development of the Ancient India. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(4), 37–52.

Стаття надійшла / Submitted: 13.08.2022

Доопрацьовано / Revised: 13.10.2022

Схвалено до друку / Accepted: 23.12.2022